

Редакциялық кеңес:

Төраға: О.О. Сүлейменов

Жауапты редактор: Н.С. Исаева

Редакциялық кеңестің мүшелері:

С.Ә. Әшімова, И.В. Крупко, Л.К. Байпакова, В.Г. Толмачев, Ә.М. Есполова

Е 22 «ОҚУ МӘДЕНИЕТІН ЖАҢҒЫРТУҒА БІРІКТІРЕТІН БЕТТЕР» Абайдың 180 жылдығына және Олжас Сүлейменовтың «Аз и Я» кітабының 50 жылдығына орай «БІЛІМ САПАСЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТТЕРДІ ЖАҚЫНДАСТЫРУ» Еуразия елдерінің педагогтарына арналған IV Халықаралық Жазғы мектеп – Алматы: Guppy Print, 2025. – 186 б.

ISBN 978-601-7217-54-9

2025 жылғы 12-14 тамыз аралығында Алматы қаласында өткен Еуразия елдерінің педагогтеріне арналған «ОҚУ МӘДЕНИЕТІН ЖАҢҒЫРТУҒА БІРІКТІРЕТІН БЕТТЕР» Абайдың 180 жылдығына және Олжас Сүлейменовтың «Аз и Я» кітабының 50 жылдығына орай өткен «БІЛІМ САПАСЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТТЕРДІ ЖАҚЫНДАСТЫРУ» Еуразия елдерінің педагогтарына арналған IV Халықаралық жазғы мектебінде сөз сөйлеген спикерлердің мақалалар жинағы. Спикерлер білім беру процесін жетілдіру және білім беру сапасын арттыру бойынша өзара пайдалы ынтымақтастықты дамыту үшін тиімді коммуникацияларды жолға қою, білім алмасуды, әріптестік және мәдениеттерді жақындастыру мақсатында инновациялық идеялар мен әдістемелерді ұсынды.

Сборник статей спикеров на основе материалов выступлений на IV Международной Летней Школе для педагогов стран Евразии «КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И СБЛИЖЕНИЕ КУЛЬТУР», посвященная 180-летию Абая и 50-летию книги Олжаса Сулейменова «Аз и Я» «СТРАНИЦЫ, ЧТО ОБЪЕДИНЯЮТ: К ВОЗРОЖДЕНИЮ КУЛЬТУРЫ ЧТЕНИЯ» в г. Алматы. Спикерами представлены инновационные идеи и методики с тем, чтобы наладить эффективные коммуникации, обмен знаниями, партнерство и сближение культур для развития взаимно полезного сотрудничества по совершенствованию образовательного процесса и повышению качества образования.

ТАҢБАЛЫ ПЕТРОГЛИФТЕРІНДЕГІ БҰҚА БЕЙНЕСІ: МӘДЕНИ, ИКОНОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ САКРАЛДЫ КОНТЕКСТ

Кіріспе

Қазақстанның оңтүстік-шығысында – Шу–Іле тауларында орналасқан Таңбалы жартас суреттері (петроглифтері) әлемдік мәдени мұра ретінде ерекше орын алады. ЮНЕСКО-ның «Дүниежүзілік мұра» тізіміне енген бұл ескерткіш – шамамен 5 000 петроглифтен тұратын кешен, оның негізгі бөлігін I–V топтар құрамында жинақталған ~3 000 сурет құрайды. Бұл зерттеудің мәні – бұқа бейнесіне назар аудару, себебі ол Таңбалыдағы ең жиі кездесетін зооморфтар қатарына жатады әрі символикалық, мәдени және тарихи тұрғыдан үлкен мәнге ие.

Бұл мақалада мақсаты – Таңбалыдағы бұқа бейнелерінің құрылымын, орындалу ерекшелігін, иконографиясын, тарихи қабаттарын және олардың ритуалдық мәнін кешенді түрде қарастыру.

Археологиялық және географиялық контекст

Орналасуы

Таңбалы петроглифтері Қаратау (Шу–Іле) тау жотасының шығыс бөлігіне орналасқан. Алматыдан шамамен 170 км қашықтықта – атап айтқанда, Іле өзенінің жоғарғы алабында жатыр. Аулақтау жерлердегі гүлденген мал шаруашылығы мәдениеті үшін қолайлы орын болғандықтан, бұл өңір ежелден адамдар мен малмен тығыз байланыста болған.

Мазмұны

Петроглифтер тұрақты топқа біріктіріліп, олардың жалпы саны 5 000 шамасында. Ең маңызды I–V топтар – шамамен 3 000 бейне – палеолиттен бастап қола дәуіріне дейінгі кезеңнен басталып, ортағасырлық түркі және қазақ дәуірлеріне дейін жалғасқан кешенді қабатты құрылымды көрсетеді.

Хронологиясы

Зерттеулер қола дәуіріне негізделген алғашқы қабатты ескертуді анықтайды (~б.з.д. 1500–1200 жж.). Кейінгі сақ, түркі ғасыры және қазақ дәуірлері суреттердің интенциялық сипатын өзгертпей, оларды толықтыратын жаңа рәміздер қосқан.

Бұқа бейнелері: құрылым, техника, композиция

Бұқа – зооморфтық символ

Бұқа – бұл жергілікті тас жартас суреттерінің тұрақты элементі. Ол көбінесе жалғыз немесе кешенді композицияларда бейнеленеді. Бұқаны аңшылық, құрбандық және жаратылыстың қабылдауыш элементі ретінде қолдану жиі байқалады.

Таңбалы петроглифтеріндегі бұқа бейнесі зооморфтық символикада маңызды орын алады. Бұл бейне – тек биологиялық түрді білдіретін ғана емес, кеңейтілген мәдени-көркем және сакралды мағынаға ие образ. Бұқа бейнесінің жиі кездесуі оның ежелгі адамдар үшін тек шаруашылық объектісі емес, сонымен қатар діни нанымдар мен мифологиялық жүйелердің ажырамас бөлігі болғанын көрсетеді.

Археологиялық деректерге сүйенсек, бұқа бейнелері көбіне жеке дара емес, күрделі сахналардың ішінде кездеседі. Мұндай сахналарға жекелеген аңшылық көріністері, құрбандық шалу рәсімдері, мистикалық би элементтері, күнге табыну актілері кіреді. Бұқаның пішіні қатаң пропорция сақталған, нақты бейнелеумен ерекшеленеді: денесі кең, бұлшық еттері айқын көрсетілген, кейбір бейнелерде басы мен мүйіздері ерекше екпінмен салынған. Бұл ерекшеліктер – бұқаның физикалық күшін, рухани мәнін және табыну объектісі ретіндегі беделін көрсетеді.

Бұқа бейнесі көп жағдайда көлденең бағытта, солдан оңға қарай жүріп бара жатқан күйде бейнеленген. Бұл – қозғалыс, өмірлік күш және мәңгілік ағым идеяларын білдіреді. Бұқалардың арасында қос мүйізі жоғары бағытталған, маңдайында белгі немесе күн пішіні салынған түрлері кездеседі. Бұл олардың жай ғана мал емес, ерекше статусы бар, мүмкін тіпті құдайға жақын жануар ретінде қабылданғанын білдіреді.

Сондай-ақ, бұқалар көбінесе басқа маңызды фигуралармен – мысалы, «күнбасты» антропоморфтармен бірге бейнеленеді. Мұндай көріністер бұқаны «көлік» немесе «делдал» ретінде бейнелеуі мүмкін: яғни жер мен аспан арасындағы символдық байланысты орнатушы. Бұл сюжеттер ведалық, зороастриялық, түркілік және сақ дәуіріне тән рәміздік жүйелермен үндес келеді.

Бұқа бейнесінің кеңінен таралуы тек көркемдік мотив емес, сонымен қатар өмір салты мен шаруашылық құрылымының көрсеткіші де болып табылады. Көшпелі мал шаруашылығына негізделген қоғамдарда бұқа – табын малының қорғаушысы, күш пен батырлықтың символы. Оның бейнесі арқылы ежелгі адам тіршіліктің беріктігі мен табиғи күштерге құрметін білдірген.

Қорытындылай келе, Таңбалыдағы бұқа бейнесі – зооморфтық өнердің маңызды элементі ғана емес, діни, мәдени және әлеуметтік құрылымдардың көрінісі. Ол арқылы ежелгі қоғамның дүниетанымын, табиғатпен қарым-қатынасын және символдық тілін түсінуге болады.

Өлшем мен техника

Суреттердің өлшемі 25–30 см-ден бастап 1 метрге дейін жетеді. Қола дәуіріндегі петроглифтерде тереңдігі 3–5 мм “пикетаж” техникасы қолданылған. Бұл – металл құралдардың көмегімен терең және анық көріністер салуға мүмкіндік берген.

Композициялық мысалдар

Таңбалыдағы бірегей көрініс – бұқаның үстінде не жанында кешенді бейнеленген «күнбасты» бейнесі. Бұл бұқаны тек жануар ретінде ғана емес, әлемдік үйлесімділіктің символы ретінде көрсетеді – жарық пен қараңғылық, жер мен аспан арасындағы байланысты білдіреді.

Иконография және символика

Бұқа – символикалық мән

Әлемдік зерттеулерге сәйкес (мысалы, монографиялар мен археологиялық зерттеулер), бұқа ежелгі дәуірде құнарлылық, күш, ерлер бастамасы және қорғаушы рәміз ретінде қабылданған. Бұл мағына Таңбалы петроглифтеріне де тән.

Күнді бейнелеу және күнбасты құдайлар

Шамамен 30 композицияда күн элементтері (дөңгелек, алғы жақта қос шұғыла) пайда болады. Олар көбінесе бұқаның үстінде немесе жанында суреттеледі. Мұндай

мотивтер индоарийлік мифологиялық сюжеттерге – мысалы, «Агни – от құдайы», «Индра – бұқа» – бағытталған жүйелерге ұқсас.

Басқа мәдениеттермен байланыс

Ақпараттарды салыстырмалы талдау арқылы бұл петроглифтер байырғы қоныстардағы индуизм символикасымен тұстас келеді. Бұл жабық академиялық әдебиеттерде көрсетілгендей, Таңбалы кешені өткен дәуір мәдениеттерінің тәжірбиелеуіне ашық болғанын білдіреді.

Ашық аспан астындағы культтік орындау

Петроглифтер көп жағдайда табиғи жартаc беттеріне орындалған. I–V топтар – ашық аспандағы кесене тәрізді мекендер, мұнда әр кезең өз рәміздерін қосып, ескерткіштік құрылымды жаңартып отырған.

Бұқа құрбандығы

Бірнеше композициялар аңшылық сахнасы немесе құрбандық рәсімі құрамында бейнеленген. Бұл рәсімдер егін егу, жаратылыстық циклдер мен көшпелі мал шаруашылығының маусымдық қағидаттарына негізделген. Бұқа құрбандығы құнарлылық немесе қорғау мағынасына ие болуы мүмкін.

Таңбалы петроглифтеріндегі бұқа бейнесінің маңызды контекстерінің бірі – оны құрбандық шалу рәсімімен байланыстыру. Бұл бейне тек физикалық күштің немесе шаруашылықтың символы ғана емес, сонымен қатар діни құрбандық объектісі ретінде де қабылданған. Көптеген ежелгі мәдениеттерде, соның ішінде көшпелі мал шаруашылығына негізделген қоғамдарда бұқа қасиетті жануар саналып, оны құрбандыққа шалу ерекше маңызға ие болған.

Таңбалыдағы кейбір петроглифтік композициялар жануардың (әсіресе бұқаның) басын шалып жатқан немесе оны арқанмен ұстап тұрған адам бейнелерін қамтиды. Бұлар құрбандыққа арналған рәсімдердің бейнелік көріністері болуы мүмкін. Мұндай сюжеттер, әсіресе, қола дәуіріне тән қабаттарда жиі кездеседі және олардың көпшілігі сакралды кеңістіктерде – ашық аспан астындағы культтік орындарда салынған.

Құрбандық шалу – тек діни акт емес, сонымен қатар қоғам мен табиғат арасындағы келісімді, адам мен құдайлар арасындағы байланысты қамтамасыз ететін ғұрыптық ритуал болып саналған. Бұқаны құрбандыққа шалу арқылы ежелгі адамдар:

Құнарлылықты (жердің, малдың, адамдардың өсіп-өнуін),

Көктемгі жаңаруды,

Ауру-сырқаудан қорғануды,

Табиғатпен тепе-теңдікті сақтауды көздеген.

Кейбір зерттеушілер бұл рәсімдер маусымдық өзгерістермен – мысалы, көктемгі көшу немесе күзгі қоныстану кезеңдерімен байланысты болған деп есептейді. Бұқаның құрбандығы – қоғамдағы маңызды кезеңдердің (мысалы, егін егу, қоныс ауыстыру, бала туу, қайтыс болу) бастамасын білдіретін символдық әрекет ретінде қызмет атқарған.

Сондай-ақ, Таңбалыдағы бұқалар кейде мифтік кейіпкерлермен немесе күн тәрізді элементтері бар құдайлармен қатар бейнеленеді. Мұндай композициялар құрбандық шалу рәсімінің жай ғана тұрмыстық емес, рухани-мифологиялық маңызы

болғанын аңғартады. Бұқа кейде күн құдайына немесе рухани күштерге жеткізуші «тасымалдаушы» рөлін де атқарған деген интерпретациялар бар.

Құрбандықтың белгісі ретінде кейбір бұқа бейнелерінде белгілі бір ерекшеліктер байқалады: мойнына немесе денесіне шеңбер тәрізді таңба, алдыңғы аяғы бүгіліп немесе жатқан күйде салынуы – бұл олардың құрбандыққа шалынған күйін білдіруі мүмкін. Бұл иконографиялық ерекшеліктер олардың петроглифтік өнерде тек биологиялық түр емес, культтік мәні бар субъект ретінде қолданылғанын дәлелдейді.

Ритуалдық композициялардың құрылымдық түсіндірілуі

Биінің элементтері, туылу пен өлім мотивтері, түрлі символдар бір композицияда үйлеседі. Бұл сәйкестік мәдени рәсімдер мен діни іс-әрекеттердің көрінісі ретінде қарастырылады.

Хронологиялық қабаттар және «Таңбалы стилі»

Таңбалы стилі – бұл бірнеше дәуірден бастап дамып, логикалық құрылымдалған суреттер жинағы:

Қола дәуірі – үлкен, нақты форматтарда, табиғи пропорцияда.

Сақ, түркі, қытай, қазақ дәуірлері – кейбір символдық бейнелер қосылып немесе бұрынғылардың үстінен өңделген, түсіру техникасында жеңілдік байқалады.

Қабат талдауы арқылы үстелес салынған суреттер зерттегенде, петроглифтер секундтық құрылым тәрізді. Бұл – мәдени катарсис пен континуитеттің белгісі.

Зерттеу методологиясы

Сипаттамалық және салыстырмалы әдіс

Зерттеушілер суреттердің формасын, позасын, техникалық қасиеттерін салыстырады. Бұл – аялдамалық зерттеулер, полевтік жұмыстар және сандық карталар арқылы жүзеге асады.

Иконографиялық талдау

Салыстырма көзқарас қолданылады: үнді аңыздары, сақ дәстүрі, түркі-татар мұрасы, егістік діни сюжеттер. Бұл талдау петроглифтегі бейнелерге символикалық мән берген.

Хронологиялық дәлелдер

Стратиграфиялық қабатқа, климаттық корреляцияларға, кейбір биомолекулярлық зерттеулерге сүйене отырып, әртүрлі тұтас қабаттар дәл уақытқа сәйкестендірілген.

Талдау және интерпретация

Бұқа – аспан мен жердің делдалі

Құдайлық және табиғаттық принциптер арасындағы байланысты білдіретін шабытты мотив. Бұқа арқылы діни әлем, адамның месседжін білдіру талабы көрінеді.

Символикалық синкретизм

Күндік культ және зооморфтық бейнелердің қосындысы – рухани және мифологиялық жүйенің дамуы мен қабылдауының нәтижесі.

Таңбалының рухани орталығы болуы

Қазіргі археологтар мен мәдениеттанушылар өз зерттеулерінде Таңбалыны көшпелі халықтардың сакралды орталығына теңейді. Бұл жерде өткізілген рәсімдер, аңыз әңгімелер мен мифтер осындай тұжырымды қолдайды.

Қорытындылай келе, Таңбалы петроглифтеріндегі бұқа бейнесі –көптеген қабаттарды қамтитын, символикалық және діни мағыналы көрініс. Бұл зерттеу:

Бұқа бейнесінің ритуалдық, мифологиялық және мәдени рөліне жан-жақты көзқарас ұсынады.

Петроглифтердің қабаттық құрылымын сипаттайды және оларды қазақ археологиясында / мәдени антропологияда орындық тұрғыдан қарастырады.

Болашақ зерттеу бағыттарын айқындайды: спектральды талдау, нақты дәуірлеу, басқа ескерткіштермен семантикалық салыстыру.

Қолданылған әдебиеттер мен дереккөздер

1. Рогожинский, В. (2011). *“Таңбалы: Наскальный комплекс. Археология и иконография”*
2. National Geographic (2020). *“Rock Paintings of Tamgaly”*
3. UNESCO World Heritage Centre. *“Petroglyphs within the Archaeological Landscape of Tamgaly”*
4. Люк Херманн. *“Comparative Indo-European Iconography in Eurasia”*
5. Борис Железняков. *“Алматы облысының петроглифтері”*
6. Wikipedia: *“Tamgaly”*
7. Публикациялар, ғылыми журналдағы мақалалар (ұлттық архив, «Археология»)

